

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΝΤΕΤΕΡΜΙΝΙΣΜΟΣ

ΘΑΝΑΣΗ ΒΑΚΑΛΙΟΥ

Το πρόβλημα του κοινωνικού ντετερμινισμού συνδέεται με το πρόβλημα της επιστημονικής ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων*.

Η επιστημονική σκέψη, όπως είναι γνωστό, εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε σε σχέση με τη γνώση της φύσης. Κατά καιρούς υπήρξε, λιγότερο ή περισσότερο διαδομένη, κοινωνική επιστημονική γνώση, όμως ο χώρος της κοινωνίας και οι ανθρώπινες δραστηριότητες και συμπεριφορές βρίσκονταν για πολλούς αιώνες έξω από την επιστημονική παρατήρηση και έρευνα. Η περίπτωση της Αρχαίας Ελλάδας (σοφιστές, Θουκυδίδης, Αριστοτέλης κτλ.) αποτελεί εξαίρεση. Όταν μιλούσαν για επιστήμη εννοούσαν τις επιστήμες της φύσης, με κορωνίδα τη φιλοσοφία που θεωρούνταν η επιστήμη των επιστημών. Στο βαθμό όμως που στη νεότερη εποχή αυτή η προνομιά της θέσης της φιλοσοφίας υποχωρεί, προβάλλει με όλη της τη δύναμη η άποψη που ταυτίζει την έννοια της επιστήμης με τις φυσικές επιστήμες. Έτσι που ακόμα και σήμερα, παρά τη μεγάλη άνοδο που γνώρισαν στον αιώνα μας οι κοινωνικές επιστήμες, όταν μιλούν για επιστήμη και επιστημονική γνώση, συχνά εννοούν τις φυσικές επιστήμες· τη φυσικοεπιστημονική γνώση, την οποία αντιλαμβάνονται ως θετική. Πρόκειται για τάση που αρχίζει μάλλον με το Γαλιλαίο, ο οποίος εισήγαγε το πείραμα, την πειραματική απόδειξη στην επιστήμη. Ο Γαλιλαίος ήταν μάλλον ο πρώτος επιστήμονας στη «σύγχρονη επιστήμη» που χρησιμοποίησε το πείραμα για να αποδείξει την ορθότητα των ισχυρισμών του¹. Αργότερα απολυτοποιείται αυτή η σωστή επιδίωξη.

Δεν πρόκειται βέβαια για μια συνήθεια, μολονότι και αυτή μπορεί να έχει παίξει κάποιο ρόλο. Υπάρχει μια βαθύτερη εξήγηση του φαινομένου, που ανάγεται στις εξελίξεις που γνώρισε η αστική κοινωνία από τη στιγμή της εμφάνισής της μέχρι τώρα. Πιο άμεσα ανάγεται στις μεταβολές που έλαβαν χώρα στη συμπεριφορά της αστικής τάξης απέναντι στην αυτόνομη κοινωνική επιστήμη που αρχικά η ίδια εννόησε.

Παρατηρείται το εξής φαινόμενο. Η ανερχόμενη αστική τάξη ενδιαφέρεται όχι μόνο για την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας αλλά και για την ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης ως αυτόνομης γνωστικής περιοχής με δικές της νομοτέλειες και δικές της αυθεντικές και αυτόνομες αλήθειες. Η τάση αυτή βρήκε την πιο ολοκληρωμένη έκφρασή της στην οικονομική επιστήμη που στην κλασική της μορφή (Σμιθ, Ρικάρντο) περιείχε την κοινωνιολογία και διακατέχονταν από ουσιαστικά στοιχεία της φιλοσοφίας· δεν είχε ακόμα επηρεαστεί από το θετικισμό. Η στροφή προς το θετικισμό και το σύνδρομό του, την τάση εξομοίωσης της κοινωνικής επιστήμης με τις φυσικές επιστήμες, εμφανίζεται στις αρχές του 19ου αιώνα και σχετίζεται με τη μετατροπή της πολιτικής οικονομίας σε χυδαία οικονομολογία. Η τάση αυτή, στην οποία αντανάκλαται η εξέλιξη των ταξικών αγώνων των δεκαετιών 1830 και 1840², γενικεύεται όσο η αστική τάξη παύει να είναι φο-

ρέας της κοινωνικής προόδου, και έχει σαν αποτέλεσμα, σύμφωνα με το Λούκατς, την απόσπαση του κοινωνικού προβληματισμού από την οικονομολογία. Έτσι η κοινωνιολογία, που ως τότε ήταν ενσωματωμένη στην οικονομολογία, αναπτύχθηκε σε αυτόνομη επιστήμη, που όμως στην αντίληψή της κυριάρχησε ο θετικισμός κατά τό πρότυπο των φυσικών επιστημών. «Η νέα επιστήμη, η οποία παραιτείται από το μεθοδολογικά αναγκαίο οικονομικό υπόβαθρο, αναζητά και βρίσκει, δήθεν, στις φυσικές επιστήμες το υπόβαθρο της αντικειμενικότητας και της νομοτελειακής της υπόστασης»³. Αυτή η τάση, που ολοκληρώνεται με τον Αύγουστο Κοντ, εκλαμβάνει την κοινωνία σαν φύση και την κοινωνιολογία ως φυσική επιστήμη. Παράλληλα «θεοποιεί την πρόοδο και την ανάγει σε ανεξάρτητο φυσικό νόμο», όπως κάνει π.χ. ο Σαιν-Σιμόν, που σύμφωνα με το Μαρκούζε ήταν ο «θεμελιωτής του σύγχρονου θετικισμού»⁴.

Η θετική φιλοσοφία του Κοντ έτεινε να εξισώσει τη μελέτη της κοινωνίας με τη μελέτη της φύσης, έτσι που η φυσική επιστήμη και ιδιαίτερα η βιολογία να γίνει αρχέτυπο της κοινωνικής θεωρίας. Η κοινωνία αντιμετωπιζόταν σαν κάτι που διέπονταν από ορθολογικούς νόμους, οι οποίοι συμβάδιζαν με τη φυσική αναγκαιότητα. Η ιστορική πρόοδος είναι μια φυσική πρόοδος και σαν τέτοια διέπεται από φυσικούς νόμους. Η πρόοδος αποτελεί τάξη⁵. Από την κριτική του θετικισμού του Κοντ παίρνουμε εδώ την ιδέα του κοινωνικού ντετερμινισμού, απορρίπτοντας την εξομοίωσή του με το φυσικό ντετερμινισμό. Αυτό σημαίνει πως θεωρούμε δεδομένη την άποψη ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για την ύπαρξη επιστήμης εκεί όπου αναιρείται η ύπαρξη αιτιακών σχέσεων ή κάποιας μορφής του ντετερμινισμού. Δεν υπάρχει λόγος λοιπόν να ασχοληθούμε εδώ με τις ντετερμινιστικές απόψεις που αρνούνται την ύπαρξη νόμων και αντικειμενικών αιτιακών σχέσεων στην κοινωνία.

Δεχόμαστε την πλατιά διαδομένη και αποδειγμένη, για μας, άποψη, ότι δεν μπορεί να υπάρξει επιστημονική ερμηνεία της πραγματικότητας χωρίς την προσφυγή στον ντετερμινισμό, που επιτρέπει την ένταξη των φαινομένων στα πλαίσια κάποιων αιτιακών σχέσεων ή ευρύτερων αλληλοεξαρτήσεων που χαρακτηρίζουν το γνωστικό αντικείμενο. Η τοποθέτηση αυτή εμφανίζεται να έχει καθολική ισχύ για το χώρο που διερευνούν οι φυσικές και οι κοινωνικές επιστήμες. Το ερώτημα για την αντίληψη αυτή δεν είναι αν υπάρχει κοινωνικός ντετερμινισμός, αλλά σε τί διαφέρει ο κοινωνικός ντετερμινισμός από τον ντετερμινισμό της φύσης.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση και ανάπτυξη των στοιχείων που συνθέτουν την απάντηση στο ερώτημα αυτό, πρέπει να πούμε τί εννοούμε με τη λέξη «ντετερμινισμός»: *Ο ντετερμινισμός δεν ταυτίζεται με την αιτιοκρατία. Είναι κάτι περισσότερο. Καλύπτει όλες τις μορφές καθορισμού των φαινομένων: αιτίες, νόμοι, αλληλεξαρτήσεις, σχέση πραγματικού και δυναμικού κλπ. Ντετερμινισμός είναι η αντίληψη ότι κάθε φαινόμενο (φυσικό, κοινωνικό, ψυχικό) είναι καθορισμένο από τις συνθήκες που το παράγουν, από τη φύση του και τή δομή του. Ο ντετερμινισμός εμφανίζεται ως αυτοκαθορισμός και ως ετεροκαθορισμός των φαινομένων (καταστάσεων) ή ως σχέση ανάμεσα στο φαινόμενο και το γύρω κόσμο. Εμφανίζεται επίσης στην κοινωνία ως κάθετη και ως οριζόντια σχέση ανάμεσα σε καταστάσεις. Η αλληλεπίδραση και η επαναληψιμότητα στην αντίληψη αυτή είναι ουσιαστικά στοιχεία του ντετερμινισμού. Με αυτή την έννοια το ηλιακό σύστημα ή το ατομικό μοντέλο του Μπόρ*

μπορεί να εκληφθεί ως ντετερμινιστικό σύστημα αυτοκαθοριζόμενων και συγχρόνως ετεροκαθοριζόμενων καταστάσεων ή παραμέτρων. Αλλά και η κοινωνία μπορεί, εκλαμβάνομενη ως σύστημα, να οριστεί με όρους ντετερμινιστικούς, που ωστόσο, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, δεν επαρκούν για μια πλήρη ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και καταστάσεων. Η οργανική ύπαρξη και λειτουργία του υποκειμένου στην κοινωνία — απ' όπου προκύπτει και η ειδοποιός διαφορά της κοινωνίας ως συστήματος— καθιστά αδύνατη τη μεταφορά του φυσικού ντετερμινισμού στην περιοχή της κοινωνίας.

Το ερώτημα είναι αν μπορούμε να διαμορφώσουμε αντικειμενική γνώση για τα κοινωνικά φαινόμενα και την κοινωνία και αν ναι, σε τί διαφέρει αυτή η γνώση από την αντικειμενική γνώση για τη φύση. Τι εννοούμε όμως με τη λέξη αντικειμενικό;

Ο Αντάμ Σαφ διακρίνει τρεις ερμηνείες της λέξης «αντικειμενικό».

1. «αντικειμενικό» σημαίνει εκείνο που προέρχεται από το αντικείμενο, δηλαδή από αυτό που υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από τή νόηση: «αντικειμενική γνώση» είναι επομένως η γνώση που αντανακλά (με μια ειδική σημασία της λέξης) το αντικείμενο.

2. «αντικειμενικό» σημαίνει «έγκυρο για τη γνώση όλων».

3. «αντικειμενικό» σημαίνει «απαλλαγμένο από κάθε συναισθηματικό χρωματισμό και από τη σχετική μεροληψία».

Ο όρος «υποκειμενικό» σημαίνει:

1. ότι η γνώση είναι ένα προϊόν του υποκειμένου

2. ότι δεν είναι έγκυρη για όλους

3. ότι έχει έναν συναισθηματικό χρωματισμό και είναι συνεπώς μεροληπτική⁶.

Έχοντας υπόψη αυτές τις ερμηνείες των λέξεων «αντικειμενικό» και «υποκειμενικό» οφείλουμε να κρίνουμε την κοινοτοπική θέση ότι δίχως γνωστικό υποκείμενο δεν μπορεί να υπάρξει γνώση. Ακριβέστερα: να κρίνουμε την ισχύ αυτής της θέσης στη γνώση για την κοινωνία, έναντι της γνώσης για τη φύση.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι 1) η συμμετοχή του υποκειμένου στο σχηματισμό της γνωστικής εικόνας της φύσης είναι μικρότερη απ' ό,τι στο σχηματισμό της γνωστικής εικόνας της κοινωνίας. Η γνώση της φύσης είναι λιγότερο ανθρωπομορφική απ' ό,τι η γνώση της κοινωνίας. Η αναλογία και η σύγκριση με τον ανθρώπινο κόσμο στον οποίο ζει και/ή τον οποίο γνωρίζει το άτομο παίζουν μικρότερο ρόλο. 2) Η δυνατότητα να ελεγχθεί η γνώση μας για τη φύση είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι στη γνώση μας για την κοινωνία. Η δυνατότητα επανάληψης του πειράματος κάτω από τις ίδιες συνθήκες επιτρέπει τη διατύπωση γενικά αποδεκτών προδιαγραφών και την αποδοχή σε καθολική έκταση των αληθειών που προέκυψαν από το πείραμα. Η ευρεία εφαρμογή των πορισμάτων του πειράματος στην παραγωγή επιδρά ενισχυτικά προς αυτή την κατεύθυνση, καθιστώντας δυνατή τη γενικευμένη διάδοσή τους από την παιδεία. Έτσι, κάθε νέα ανακάλυψη αποκρυσταλλώνει τις προσπάθειες μιας προηγούμενης επιστημονικής-ερευνητικής γνωστικής διαδικασίας, και συγχρόνως λειτουργεί σαν ένα νέο σκαλοπάτι, σαν μια νέα αφετηρία για την παραπέρα ανάπτυξη της επιστήμης. Η αποδοχή από την κοινότητα των επιστημόνων του ερευνητικού αποτελέσματος επηρεάζεται πολύ λιγότερο από την κατεστημένη κοινωνική τάξη πραγμάτων απ' ότι αυτό συμβαίνει με τις κοινωνικές επιστήμες. Αυτό βέβαια είναι σωστό μόνο για την εποχή που αρχίζει με τη βιομηχανι-

κή επανάσταση και περισσότερο είναι σωστό για την εποχή μας, μια και στο σύγχρονο καπιταλισμό η επιστήμη λειτουργεί ως άμεση παραγωγική δύναμη. Έτσι, στις φυσικές επιστήμες η αντικειμενικότητα της γνώσης εμφανίζεται ως το μοναδικό ή το κυρίαρχο κριτήριο της αλήθειας. Η αποκάλυψη των αντικειμενικών νόμων που διέπουν τα πράγματα δίνει το μέτρο για το τί είναι και τί δεν είναι επιστημονική αλήθεια. Κάθε νέα επιστημονική γνώση καθιερώνεται ως νέα αυθεντική αλήθεια, δηλαδή ως αυθεντική ερμηνεία του γνωστικού φαινομένου. Αυτό τουλάχιστον μπορεί να διεκδικήσει κάθε ερευνητής ή ομάδα ερευνητών που ανακάλυψε τη νέα αλήθεια. Η αμφισβήτηση αναφέρεται κυρίως στους τρόπους και στα μέσα πρόσβασης στην αντικειμενική αλήθεια και όχι στον αντικειμενικό χαρακτήρα της. Αυτό συμβαίνει περισσότερο στην πειραματική και λιγότερο στη θεωρητική έρευνα. Στο επίπεδο αυτό αντικειμενική γνώση και αντικειμενική αλήθεια είναι ένα και το αυτό. Όταν αμφισβητείται η αντικειμενικότητα της αλήθειας, αμφισβητείται ριζικά και η αυθεντικότητά της και τίθεται θέμα αντικατάστασής της από μίαν άλλη που ταιριάζει στο αντικείμενο.

Στην πειραματικά θεμελιωμένη φυσιογνωσία η επιστημονική αλήθεια δεν είναι πλουραλιστική. Μπορεί να υπάρξουν πολλές επιστημονικές υποθέσεις για κάθε περίπτωση, όμως η αντικειμενική αλήθεια —κάτω από τις ίδιες παραμέτρους— είναι μία. Αυτή αναζητούν όλοι. Όταν εμφανίζεται κάποιος που ισχυρίζεται ότι την έχει ανακαλύψει, προσκομίζοντας σοβαρά επιστημονικά τεκμήρια και εξηγήσεις, όλοι σπεύδουν να επαναλάβουν το πείραμά του με σκοπό να την επιβεβαιώσουν ή να την ανασκευάσουν. Ο πειραματισμός στη φυσιογνωσία είναι μια μεταβατική κατάσταση που αποσκοπεί στην αποκάλυψη της αντικειμενικής αλήθειας, η οποία από τη στιγμή που θα γίνει αποδεκτή από τους ειδικούς προσλαμβάνει την ιδιότητα της αυθεντικής γνώσης.

Αυτή η αντίληψη για τη φυσικοεπιστημονική γνώση και αλήθεια ανάγεται στην πεποίθηση ότι στη φύση λειτουργούν σταθερές αιτιακές σχέσεις, σταθεροί αντικειμενικοί νόμοι που καθορίζουν με αναγκαιότητα τα φυσικά φαινόμενα: την ουσία, τη δομή και τη λειτουργία τους. Το ερώτημα είναι αν οι νόμοι της κοινωνίας είναι το ίδιο αντικειμενικοί και σταθεροί με τους νόμους της φύσης. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι συνάρτηση της αντίληψής μας για την κοινωνία.

Ξεκινούμε από τη διαπίστωση ότι στη βάση της κοινωνίας που είναι πάντα ιστορικά δοσμένη, βρίσκονται οι ανθρώπινες ενέργειες, με καθοριστική την εργασία, και οι ανθρώπινες σχέσεις. Χωρίς τους ανθρώπους, που ορίζονται σαν σκεπτόμενες υπάρξεις, και τις ανθρώπινες σχέσεις, δεν μπορεί να γίνει λόγος για την ύπαρξη της κοινωνίας. Όταν μιλούμε για τη γνώση της κοινωνίας από τον άνθρωπο, μιλούμε για τη γνώση μιας πραγματικότητας που ο ίδιος είναι οργανικό, λειτουργικό στοιχείο της. Αυτό αφορά ως ένα βαθμό και την ιστορική γνώση που αναφέρεται στο παρελθόν, αλλά και εκείνη που αναφέρεται στο μέλλον της ανθρωπότητας. Είναι επίσης γεγονός ότι η ανθρώπινη γνώση είναι και αυτή οργανικό στοιχείο της κοινωνίας· η πνευματική πραγματικότητα είναι μέρος της συνολικής κοινωνικής πραγματικότητας. Εξάλλου, χωρίς σκεπτόμενους ανθρώπους (χωρίς όντα ανθρώπινα που έχουν την ικανότητα να σκέπτονται) και χωρίς συσσωρευμένη γνώση, είναι αδιανόητη η ύπαρξη της ανθρώπινης κοινωνίας.

βέ νει ηροφανής, λοιπόν, η αυξημένη συμμετοχή του υποκειμενικού στοιχείου στη γνώση της κοινωνίας, των κοινωνικών φαινομένων. Έχει, όμως, ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η συμμετοχή του υποκειμενικού στοιχείου στη γνώση της κοινωνίας, στη γνώση των αντικειμενικών νόμων και των αιτιακών σχέσεων που τη διέπουν είναι άλλης τάξης, άλλου είδους, και εμφανίζεται με διαφορετικό τρόπο. Στις κρίσεις μας για τα κοινωνικά φαινόμενα μετέχει οπωσδήποτε ο συναισθηματικός και ο ιδεολογικός κόσμος μας: οι φιλοσοφικές, ηθικές, παιδαγωγικές, καλλιτεχνικές πεποιθήσεις μας και ο ψυχικός μας κόσμος που ταιριάζει σ'αυτές, στην προσωπικότητα και στην ιδιοσυγκρασία μας.

Η αυξημένη και αναπόφευκτη παρέμβαση της «άποψης» του υποκειμένου στη γνωστική διαδικασία δίνει την αφορμή να πει κανείς ότι όσοι οι άνθρωποι τόσες και οι κρίσεις τους για τα κοινωνικά φαινόμενα.

Απορρίπτοντας αυτή την επιπόλαιη μή —επιστημονική άποψη οφείλουμε να γνωρίζουμε ότι το στοιχείο της αμφισβήτησης για τη γνωσιμότητα των πραγμάτων και των φαινομένων υπάρχει σε πολύ μικρότερο βαθμό στη γνωστική διαδικασία του φυσικού κόσμου (στις φυσικές επιστήμες) από ότι στη γνωστική διαδικασία της κοινωνικής πραγματικότητας (στις κοινωνικές επιστήμες).

Έχουμε πεί ότι η αντικειμενική αλήθεια στη φυσικοεπιστημονική γνώση παραμένει μοναδική σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση της συγκεκριμένης έρευνας. Σ'αυτή αποσκοπούν όλοι. Αντίθετα ο κοινωνικός ντετερμινισμός πρέπει να ερμηνεύεται ως πλουραλιστικός ντετερμινισμός. Η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων μπορεί να είναι διαφορετική, χωρίς να παύει να είναι επιστημονική —με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αληθινότητας. Γι αυτό στις κοινωνικές επιστήμες μπορούμε να μιλούμε για ταξική επιστήμη, ενώ στις επιστήμες της φύσης όχι. Επειδή εκεί το γνωστικό αντικείμενο είναι ανεξάρτητο από κάθε ταξικό και κοινωνικό καθορισμό.

Οφείλουμε όμως να δώσουμε κάποιες εξηγήσεις ακόμα για τον αδόκιμο όρο «πλουραλιστικός ντετερμινισμός», που δεν αναφέρεται στο αντικείμενο, αλλά στην ερμηνεία του.

α) Ο πλουραλισμός στην αντίληψή μας για τον κοινωνικό ντετερμινισμό αφορά συγκεκριμένες επιλογές και τάσεις στην ιστορία της ανθρωπότητας και όχι τη συνολική ιστορία της. Δεν μπορούμε να πούμε ότι η ιστορία της ανθρωπότητας διαμορφώθηκε κατά έναν αναγκαίο αντικειμενικό τρόπο προς μία κατεύθυνση. Ότι η προηγούμενη ιστορική κατάσταση οδηγεί αναπόφευκτα στην επόμενη. Είναι όμως σημαντικό να διευκρινίσουμε εδώ ότι αυτή η παρατήρηση αφορά στην προβιομηχανική-προκαπιταλιστική εποχή, όταν η συνολική ανθρωπότητα αποτελούσε μια αφηρημένη και όχι μια συγκεκριμένη ολότητα. Διάφορες περιοχές και διάφοροι πολιτισμοί υπήρχαν ανεξάρτητα και ολικά ή μερικά άγνωστοι ο ένας προς τον άλλο, χωρίς τη δυνατότητα ουσιαστικού αλληλοεπηρεασμού και αλληλεπίδρασης, σε σημείο που όταν ενοποιείται η ανθρωπότητα με την εμφάνιση και την επικράτηση του καπιταλισμού οι διαμορφωμένοι και από κάθε άποψη διαφορετικοί πολιτισμοί (ευρωπαϊκός, ασιατικός, ισλαμικός, αφρικανικός) να ψώνονται σαν φραγμοί στη συγκεκριμένη ιστορική αναγκαιότητα για ενοποίηση της ανθρωπότητας, για δημιουργία της παγκόσμιας κοινωνίας με κοινούς ιστορικούς στόχους και «πεπρωμένα». Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι στην προβιομηχανική-

προκαπιταλιστική εποχή οι διάφοροι πολιτισμοί διαμορφώνουν την ιστορία τους κατά έναν τρόπο που επιτρέπει την εφαρμογή ντετερμινιστικών όρων για την ερμηνεία της συνολικής ιστορικής πορείας και των κύριων φάσεων που τη χαρακτηρίζουν.

β) Ο κοινωνικός ντετερμινισμός στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας διαμορφώνεται σύμφωνα με τη δομή και το χαρακτήρα της, καθώς επίσης και σύμφωνα με το αξιολογικό σύστημα που την εκφράζει και την υπηρετεί. Έτσι, κοινωνίες με αυστηρή και άκαμπτη δομή και κλίμακα αξιών (ιδεολογία) παρουσιάζουν το φαινόμενο να χρησιμοποιούν την ιδεολογία ως αναγκαιότητα με αντικειμενική υπόσταση η οποία καθορίζει όχι μόνον το σύστημα, αλλά και τα επιμέρους στοιχεία του, με έμφαση στον καθορισμό των ανθρώπινων σχέσεων, της συμπεριφοράς των ατόμων και των ομάδων ατόμων, καθώς και στην ερμηνεία των φαινομένων του κόσμου και της ανθρώπινης ζωής. Το σύστημα της κάστας στις Ινδίες είναι από αυτή την άποψη χαρακτηριστικό⁷. Αλλά και τα θεοκρατικά συστήματα ισλαμικής προέλευσης παρουσιάζουν και αυτά την ίδια ακαμψία και παρόμοιο αυτοκαθορισμό με αποφασιστικό το ρόλο της ιδεολογίας ως εκφραστή και υπηρέτη ταξικών συμφερόντων και ως ψευδούς συνείδησης. Αντίθετα για τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς που αναγνωρίζουν έναν σημαντικό ρόλο στην ατομικότητα, όπως ο ελληνικός και ο ευρωπαϊκός γενικά πολιτισμός, ο κοινωνικός ντετερμινισμός αφορά κυρίως τη συνολική λειτουργία της οργανωμένης κοινωνίας. Το άτομο είχε τη δυνατότητα, στο πολιτισμικό πρότυπο που εξέφραζε τις συνθήκες της πόλης-κράτος της Αθήνας, να διαμορφώσει τη ζωή του σύμφωνα με τη δική του κρίση και επιλογή. (Δε μιλούμε βέβαια εδώ για τους δούλους που θεωρούνταν «ομιλούντα εργαλεία». Αυτό πολύ συχνά ξεχνιέται από τους ερμηνευτές και σχολιαστές αυτού του πολιτισμικού προτύπου, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να κριθεί αντικειμενικά η πραγματική αξία του για την ανθρωπότητα). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το άτομο μπορούσε να φτάσει ως τη ριζική αμφισβήτηση των κυρίαρχων σχέσεων και κανόνων ζωής της Πολιτείας. Ο θεσμός του εξοστρακισμού είναι ενδεικτικός. Πάντως η ατομικότητα ήταν οργανικό στοιχείο της αντίληψης που έφερε αυτός ο πολιτισμός για τον άνθρωπο και τη συμπεριφορά του στην κοινωνία.

Η αντίληψη αυτή διατηρήθηκε στη σκέψη επί αιώνες χωρίς να μπορεί να λειτουργήσει στην κοινωνία μετά την κατάρρευση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και την κυριαρχία των ρωμαίων. Αργότερα είχε εντελώς ξεχαστεί. Επανέρχεται και παίρνει νέα πνοή και νέα ορμή στην εποχή που αρχίζει με την Αναγέννηση, που θέλησε να εφαρμόσει το αθηναϊκό πολιτισμικό πρότυπο της πόλης-κράτος, απαλλάσσοντάς το από τον ταξικό δουλοκτητικό του χαρακτήρα, που εξάλλου ήταν η αιτία του αδιεξόδου στο οποίο περιήλθε η δουλοκτητική πόλη στην αρχαιότητα, η αιτία δηλαδή της αδυναμίας της δουλοκτητικής πόλης να ανανεωθεί πραγματικά στα πλαίσια του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Πάντως είναι γεγονός ότι το πολιτισμικό πρότυπο των Ελλήνων δεν μπορεί να κριθεί καθεαυτό, αλλά σε σχέση με τον εκάστοτε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η ιδέα της ατομικότητας (που εξάλλου σαν τέτοια δεν έχει απασχολήσει τους Έλληνες φιλοσόφους, εκτός από μερικές αναφορές σοφιστών) αποκτά την πραγματική της διάσταση και δυναμική μόνο όταν έχουν ωριμάσει ιστορικά οι αναγκαίες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες, δηλαδή όταν η ανατροπή του φεουδαρχικού και η εγκαθίδρυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εμφανίζεται ως λειτουργικό αίτημα

της κοινωνίας. Όταν η ομαλή, δηλαδή ισορροπημένη λειτουργία της κοινωνίας προϋποθέτει την ικανοποίηση των κοινωνικών και ανθρώπινων αναγκών που ταιριάζουν σε ένα άλλο σύστημα, τότε προβάλλει το αίτημα για μια άλλη δομή και για μια άλλη μορφή ισορροπίας του κοινωνικού συνόλου, της κοινωνικής ολότητας. Αυτή η νέα ισορροπία από δω και στο εξής θα ανατρέπεται διαρκώς από τα στοιχεία της ατομικής πρωτοβουλίας, με κίνητρο την αύξηση του καπιταλιστικού κέρδους και της οικονομικής εξουσίας και με αναγκαίο σύνδρομο τη συνεχή ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών δυνάμεων που ανατρέπουν διαρκώς αυτή την ισορροπία. Η οικονομία και η κοινωνία μετατρέπονται έτσι σε ένα ανοιχτό σύστημα που οδηγείται σύμφωνα με τη δική του λογική στην αυτοανατροπή και την αυτοκατάργησή του, ενώ συγχρόνως δημιουργούνται οι μηχανισμοί και τα μέσα αναχαίτησης αυτής της τάσης. Εδώ εμφανίζεται το ενδιαφέρον πρόβλημα του ρόλου των ανοιχτών συστημάτων στην ιστορία της ανθρωπότητας, με χαρακτηριστικό γνώρισμα την εσωτερική ανησυχία και ανατροπή και την τάση για επέκταση. Δεν ασχολούμαστε εδώ περισσότερο με αυτό το ζήτημα. Περιοριζόμαστε να τονίσουμε την ευρετική σημασία της μαρξιστικής άποψης ότι η κοινωνία αποτελεί ένα σύστημα δυναμικής ισορροπίας διαφόρων δυνάμεων, με καθοριστικό μέσα σ' αυτό το ρόλο των ταξικών δυνάμεων, το ειδικό βάρος των οποίων εξαρτάται από τη θέση και το ρόλο τους στο σύστημα, σε σχέση με το χαρακτήρα του, τις λειτουργικές του ανάγκες και το δυναμισμό του, που καθορίζεται από το δυναμισμό της παραγωγής.

Η άποψη αυτή, που χαρακτηρίζει την εποχή που αρχίζει με την Αναγέννηση, επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τη μετάβαση από το φεουδαρχισμό στον καπιταλισμό σαν αποτέλεσμα ενός συνόλου εξελίξεων στο χώρο του κοινωνικού είναι και της ανθρώπινης συνείδησης, που όλες μαζί συνθέτουν την αναγκαιότητα της μετάβασης. Η εμφάνιση του καπιταλισμού είναι η αναγκαία κατάληξη των αθεράπευτων εντάσεων και των ανικανοποίητων αναγκών που δημιουργούνται στα πλαίσια του φεουδαρχισμού, όπως και ο σοσιαλισμός είναι το αποτέλεσμα των αθεράπευτων εντάσεων και των ανικανοποίητων αναγκών που δημιουργούνται στα πλαίσια του καπιταλισμού, εξαιτίας του δυναμικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας, του επεκτατισμού του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικής ταξικής φύσης του συστήματος. Με την επικράτηση του καπιταλισμού σε όλον τον κόσμο ο κοινωνικός ντετερμινισμός αποκτά μια άμεση καθολική διάσταση. Ο ντετερμινισμός αναφέρεται στην κοινωνία όχι μόνο μιας ή ορισμένων χωρών, αλλά στην παγκόσμια κοινωνία, δηλαδή στην ανθρωπότητα και στην παγκόσμια ιστορία. Οι εντάσεις στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας και τα άλυτα προβλήματα της ανθρωπότητας που διαρκώς επιδεινώνονται, καθιστούν αναγκαία τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Το αίτημα αυτό αποκτά καθολική ιστορική σημασία. Η ομαλή λειτουργία της (παγκόσμιας) κοινωνίας προϋποθέτει την ανατροπή του (παγκόσμιου) καπιταλισμού και την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού. Έτσι, οι ώριμες ιστορικές αλλαγές εμφανίζονται ως μοναδική λύση και έξοδος από την κατάσταση της παγκόσμιας ανωμαλίας. Όλες οι άλλες «λύσεις» είναι λύσεις προσωρινές του ιστορικού αδιεξόδου που μονιμοποιούμενες επιδεινώνουν την κατάσταση της ανωμαλίας και αυξάνουν τους κινδύνους για παράλογες ενέργειες αυτοκτονίας. Η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού (ντετερμινισμός) προβάλλει σ' αυτό το επίπεδο ως εκφραστής της οργανικής ανάγκης της ανθρώπινης κοινωνίας για ομαλή λειτουργία. Λαβαίνοντας

υπόψη και τις εξελίξεις στους εξοπλισμούς και την απειλή του πυρηνικού ολέθρου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ιστορική αναγκαιότητα του σοσιαλισμού εμφανίζεται ως μοναδική λύση διεξόδου από το αδιέξοδο στο οποίο περιήλθε η ανθρωπότητα εξαιτίας του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης.

Η παραδοχή της θέσης, ότι ο σοσιαλισμός συνιστά ιστορική αναγκαιότητα στην εποχή μας, προϋποθέτει όχι μόνο τη σαφή ταξική προσέγγιση της σημερινής πραγματικότητας, αλλά και τη βεβαιότητα για τη γνωσιμότητά της και την ορθολογική τροποποιητική παρέμβαση του ανθρώπου πάνω σ' αυτή και στη μελλοντική ιστορία. Πρόκειται για βεβαιότητες που αμφισβητούνται όχι μόνο από την αστική διάνοηση, αλλά και από κύκλους της αριστερής διάνοησης.

Σ' αυτό το κλίμα αμφισβήτησης για τη γνωστική και την ορθολογική παρεμβατική ικανότητα του ανθρώπου όλες οι αλήθειες γίνονται ρευστές. Τίποτα το σταθερό δεν υπάρχει στην ανθρώπινη γνώση και στην ανθρώπινη προοπτική. Πολύ περισσότερο αυτό αφορά τις κοινωνικές αλήθειες και τις ιδεολογικές τους εκφράσεις. Εξάλλου η ευρύτητα διαδομένη άποψη σε κύκλους της αριστερής διάνοησης, κυρίως στη Δύση, που ταυτίζει την ιδεολογία (όλες τις ιδεολογίες) με την ψευδή συνείδηση πλέκει ακόμα περισσότερο τα πράγματα. Ενισχύει από τη μια την άποψη του ιντελερμινισμού, και από την άλλη την τάση για μεταφορά του φυσικού ντετερμινισμού στον καθορισμό και την ερμηνεία των κοινωνικοιστορικών εξελίξεων, εξουδετερώνοντας έτσι τη σχετική αυτονομία του συνειδησιακού παράγοντα και της ιδεολογίας στη θετική παρεμβατική δράση του ανθρώπου.

* Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα ευρύτερης μελέτης που θα δημοσιευθεί προσεχώς στις εκδόσεις Γκούτεμπεργκ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Ο Γαλιλαίος εξέτασε όλες τις φυσικές απόψεις με τη βοήθεια της νέας πειραματικής μεθόδου. Η ουσία δεν είναι αν πραγματικά πέταξε ή όχι βάρη από την κορυφή του γυρτού πύργου της Πίζας. Ένα είναι βέβαιο, ότι χρησιμοποίησε το εκκρεμές και το κεκλιμένο επίπεδο για την ακριβή μέτρηση της πτώσης των σωμάτων. Αυτά είναι μάλλον τα πρώτα πειράματα στη σύγχρονη επιστήμη». J. Bernal: Science in History. Ουγγρική έκδοση Κόσσοτ, 1963, σελ. 270.
2. «...Το 1830 άρχισε μια για πάντα η αποφασιστική κρίση. Η αστική τάξη κατάρτησε στη Γαλλία και στην Αγγλία την πολιτική εξουσία. Από τότε η ταξική πάλη αποκτούσε πρακτικά και θεωρητικά όλο και πιο πολύ έκδηλες και απειλητικές μορφές. Σήμανε η νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Δεν πρόκειται τώρα για το αν είναι ωφέλιμο ή επιζήμιο για το κεφάλαιο, αν ταιριάζει ή όχι στο κεφάλαιο, αν έρχεται σε σύγκρουση ή όχι με τις αστυνομικές διατάξεις... Τη θέση της αμερόληπτης επιστημονικής έρευνας την πήρε η κακή συνείδηση και η άσχημη πρόθεση για απολογητική... Η επανάσταση του 1848 στην ηπειρωτική Ευρώπη είχε τον αντίκτυπο της και στην Αγγλία. Άνθρωποι που είχαν ακόμα την αξίωση να θεωρούνται επιστήμονες και που ήθελαν να είναι κάτι παραπάνω από απλοί σοφιστές και συκοφάντες στην υπηρεσία των κυρίαρχων τάξεων, προσπαθούσαν να εναρμονίσουν την πολιτική οικονομία του κεφαλαίου με τις διεκδικήσεις του προλεταριάτου, που τώρα πια δεν μπορούσαν να τις αγνοούν. Απ' όλα αυτά προέκυψε ένας κούφιος συγκρητισμός, που ο καλύτερος εκπρόσωπός του είναι ο Τζον Στούαρτ Μίλλ. Πρόκειται για τη χρεωκοπία της «αστικής» πολιτικής οικονομίας...». Μαρξ: Το Κεφάλαιο, Πρώτος τόμος. Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ, 1954, σελ. 21.
3. Γκερκ Λούκατς: Η εκθρόνιση του νου, Εκδόσεις Ακαδημίας, Τρίτη έκδοση, 1965, Βουδαπέστη, σελ. 530.
4. «Ο Σαιν-Σιμόν υποστηρίζει ότι η κοινωνική θεωρία θα χρησιμοποιούσε την ίδια μέθοδο που χρησιμοποιούν οι άλλες επιστήμες. Μ' άλλα λόγια η λογική πρέπει να βασίζεται πάνω στα θεώμενα και αναλύμενα γεγονότα, αντί ν' ακολουθεί τη μέθοδο που υιοθέτησαν οι θεωρητικές επιστήμες οι οποίες ανάγονται στη λογική. Ο Σαιν Σι-

μόν διακήρυξε ότι «εφόσον ολόκληρη η γνώση μας θεμελιώνεται ομοιόμορφα πάνω στις παρατηρήσεις, πρέπει να εμπιστευθούμε την κατεύθυνση των πνευματικών μας υποθέσεων στη δύναμη της θετικής επιστήμης». Δες, Μαρκούζε: Λογική και επανάσταση. Η άνοδος της κοινωνικής θεωρίας. Εκδόσεις Αρσενίδης, τόμος 2ος, σελ. 102-103.

5. Όπ. π. σελ. 115 και 126. Για περισσότερα δες όλο το κεφάλαιο με τον τίτλο «Οι βάσεις του θετικισμού και η άνοδος της κοινωνιολογίας» σελ. 93-165.
6. Α. Σαφ: Ιστορία και αλήθεια, Εκδόσεις Ράππα, 1981, σελ. 237-238.
7. Οι σύγχρονοι ερευνητές της κάστας, γράφει ο Bottomore, υπογράμμισαν το ρόλο των μαγικών και θρησκευτικών ιδεών του συστήματος των *βάρνα*, όπως αναπτύσσεται στην αρχαία θρησκευτική φιλολογία. Ο Μ.Ν. Srinivas στη μελέτη του με τον τίτλο «Religion and Society among the coorgs of South India (Αγγλική μετάφραση, Homo Hierarchicus: The caste system and its implications, Paladion, London, 1972) παρατηρείται ότι οι αντιλήψεις αφενός μεν περί *κάρμα* που «διδάσκει τον ινδουϊστή ότι γεννήθηκε σε μια συγκεκριμένη υπο-κάστα, διότι του αξίζει να γεννηθεί εκεί, αφετέρου δε περί *ντάρμα* που είναι ο κώδικας των καθηκόντων (ή οι κανόνες της κάστας), συνέτειναν κατά πολύ στο να ενισχυθεί η ιδέα της ιεραρχίας που είναι εγγενής στο σύστημα της κάστας. Η έννοια της μόλυνσεως είναι, λέγει ο Srinivas, θεμελιώδης στο σύστημα της κάστας και κάθε μορφή σχέσεων μεταξύ καστών κυριαρχείται από την ιδέα αυτή... «...Οι αντιλήψεις περί *κάρμα*, *ντάρμα* και μόλυνσεως προεξάρχουν τόσο στη θρησκευτική όσο και στη νομική σκέψη και συναπαρτίζουν μια θεωρία που αποτελεί αναμφισβήτητη τη βασική δύναμη συντηρήσεως του συστήματος της κάστας.

Υπάρχουν και άλλες ερμηνείες της κάστας που τονίζουν άλλους παράγοντες χωρίς να αρνούνται το ρόλο αυτών των ιδεολογικών στοιχείων. Ούτε αμφισβητούν στην ουσία της αυτές οι ερμηνείες τη θέση ότι οι αλλαγές που συντελούνται στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στη σημερινή Ινδία έχουν αρχίσει να υποσκάπτουν ριζικά το σύστημα της κάστας πράγμα που εκφράζεται στη δημόσια, την πολιτική και την πνευματική ζωή της χώρας, καθώς επίσης και στην εκπαίδευση.

Βλέπε, T.B. Bottomore: Κοινωνιολογία, εκδόσεις Γκούτεμπεργκ, 1974 σελ. 230-231 και αλλού.

ΔΡ ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΚΑΛΙΟΣ